

Віктор Павлюк

АДАМ ЄЖИ ЧАРТОРИЙСЬКИЙ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано погляди та практичні дії польського політичного діяча А. Чарторийського як очільника російської дипломатії. Відображено його бачення шляху розвитку європейських народів в період загострення міжнародних відносин на початку ХІХ ст.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, коаліція, польське питання.

Віктор Павлюк. Адам Ежи Чарторийский и внешняя политика России в начале ХІХ в.

В статье проанализированы взгляды и практические действия польского политического деятеля А. Чарторийского как главы российской дипломатии. Отражено его видение пути развития европейских народов в период обострения международных отношений в начале ХІХ в.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, коалиция, польский вопрос.

Viktor Pavlyuk. Adam Jerzy Czartoryski and foreign policy of Russia in the early nineteenth century

The article analyzes the views and actions of the Polish political figure A. Czartoryski as heads of Russian diplomacy. Showing his vision towards the development of European nations during the aggravation of international relations in the early nineteenth century.

Keywords: foreign policy, diplomacy, the coalition, the Polish question.

Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) був одним із видатних європейських політиків на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. Його особистості найбільше уваги приділено і сьогодні приділяється в польській історіографії. Це зумовлено тим, що він належав до осіб, які зробили значний внесок у формування польської національної ідеї і в справу її популяризації серед європейських націй і держав. Серед дослідників,

які вивчали зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти діяльності А. Чарторийського варто виділити Є. Сковронєка, А. Новака, М. Хандельсмана та ін. [14; 15; 7; 10; 11]. На жаль, в українській історичній науці відсутні праці, присвячені особі А. Чарторийського загалом, і його діяльності як керівника зовнішньополітичного відомства Російської імперії зокрема. Метою цієї статті є аналіз теоретичних поглядів та практичних дій А. Чарторийського у сфері зовнішньої політики Росії в роки служби в дипломатичному відомстві імперії.

Дипломатична кар’єра А. Чарторийського розпочалась у серпні 1799 р., коли Павло І призначив князя на першу дипломатичну посаду – російським послом при дворі короля Сардинії. І, як зазначав один із дослідників дипломатичної діяльності А. Чарторийського Є. Сковронек, «Чарторийський в силу необхідності включився в роботу складної бюрократично-дипломатичної роботи імперії» [14, 56–57].

Після смерті Павла І (1801 р.) князь А. Чарторийський був запрошений новим царем Олександром І на службу в Петербург відразу з моменту створення концепції реформ в імперії, а незабаром почав приймати участь в управлінні її зовнішньою політикою (з вересня 1802 р. займав пост «товариша міністра», тобто заступника міністра закордонних справ Росії, а з січня 1804 р. до червня 1806 р. виконував функції керівника міністерства) [3, 36]. Свої погляди на розвиток зовнішньої політики Росії А. Чарторийський виклав у «Проекті загальної інструкції міністерства закордонних справ» і в меморіалі «Про політичну систему». В проекті були закладені ідеї прагнення кожної держави до захисту своїх інтересів, а також рівноваги сил в Європі [14, 67].

На питання, чому Павло І та його син Олександр зупинили свій вибір саме на А. Чарторийському, можна відповісти з впевненістю, якщо врахувати їх прагматичний підхід до питань політики. А. Чарторийський був одним із найосвіченіших людей свого часу, мав широкий світогляд в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики, і навіть попри попереднє негативне ставлення до російської інтервенції в Речі Посполитій, його відданість монархії, в дусі якої він був вихований, була очевидною.

А. Чарторийський був одним із представників польської еліти, яка зв’язавши себе службою імперії, прагнула так спрямувати її політику, щоб вона одночасно вирішувала завдання відновлення польської державності, з передуючим цьому об’єднанням земель, шукала спільні інтереси, спільну політичну ідею для Польщі і Росії. Князь, займаючи високу посаду в російському міністерстві закордонних справ, справді

вірив, що знайшов таку ідею, яка зможе об'єднати в собі успіх справи Польщі, вигоду Росії і благо всієї Європи. Таку концепцію він виклав царю в доповідній записці «Про політичний метод, який повинна застосувати Росія» у 1803 р. [7, 43].

У документі А. Чарторийський наголошував на необхідності впровадження справедливих відносин не лише між державами, але і між народами. Тим самим він вказував на важливу умову досягнення міцного миру в Європі. В цьому відношенні А. Чарторийський став першопрохідцем на ниві європейської дипломатії: «Кожен окремий народ має свою мову, свої звичаї, традиції, спосіб бачення і відчуття. Вони не можуть ні добре зрозуміти один одного, ні пізнати; чуже панування не може відповідати інтересам ні одного народу. Кожен прагне до того, щоб бути господарем у себе» [7, 43].

Разом з тим, князь прагнув протиставити наполеонівським планам перебудови Європи під зверхністю Франції концепцію ліквідації гегемонії Наполеона, зміцнюючи позиції Росії на континенті. А. Чарторийський теоретично обґрунтував необхідність створення міжнародної організації, яка б запобігала війнам і гарантувала незалежність малим країнам, доводив можливість виникнення незалежних держав на європейській території Туреччини і відновлення Польщі, яка була розділена між Пруссією і Австрією, в межах Росії. Для запобігання французькій експансії проект передбачав утворення сильної держави у північній Італії на чолі із Сардинським королівством, а також організацію федерації німецьких держав. Реалізація даного проекту принесла б, на початковому етапі, значну перевагу Росії, як осередка і провідника слов'янських народів, протектора відродженої грецької держави і оборонця малих народів [1, 179]. Практичне втілення хоч частини намірів вимагало дипломатичної гри, добору і швидких дій союзників Росії.

Ще одна концепція зовнішньої політики Росії належала співробітнику міністерства закордонних справ В. Малиновському. Визначальним елементом його поглядів було прагнення до розширення прав балканських народів, які перебували під гнітом Туреччини, та їх поступове звільнення, що розглядалось як найкращий спосіб зміцнення позицій Росії серед слов'янських народів. Цілісну програму змін в міжнародній політиці Росії В. Малиновський виклав у своїй праці «Роздуми про мир і війну». На відміну від А. Чарторийського, автор тісно поєднував зовнішню політику з питаннями економічними і з суспільним устроєм держав. Такі погляди детермінували програму змін, які В. Малиновський подав у другій і третій частині своєї праці.

Автор передбачав небезпеку дальшого зростання сили Франції через можливий її союз з німецькими та італійськими державами. В «Роздумах...» наголошувалось, що запобігти цьому можна через мирні ініціативи Росії, а також впроваджуючи природне право народів на свободу і незалежність. Виходячи з цієї тези, Греція, Румунія, народи Балканського півострова, Чехія і Польща повинні були отримати незалежність. Разом з тим, проект передбачав утворення слов'янсько-російської, італійської, німецької (з Голландією та Швейцарією), а також португальсько-іспанської федерацій. Для розв'язання спірних питань, встановлення кордонів, озброєння і контролю над ними рекомендувалось створити міжнародну організацію – Спільну раду, яка б складалася із представників різних народів. Такий зв'язок між народами повинен був об'єднати всю Європу і сприяти утворенню європейської федерації [7, 51]. В. Малиновський вважав, що війни, які ведуться Францією, послаблюють зв'язки між європейськими народами і не сприяють налагодженню політичного співробітництва у Європі, гальмують динаміку позитивних змін. Першим кроком у вирішенні цієї проблеми може бути організація Росією союзу кількох держав, які прагнуть оборони своїх кордонів і незалежності [7, 52].

Окрім розробки теоретичних концепцій щодо майбутнього Європи А. Чарторийський пильно стежив за розвитком міжнародних подій. З розривом дипломатичних відносин між Францією і Великобританією 12 березня 1803 р. виникла ситуація, яка задовольняла російську сторону: війна між цими двома державами звелась до боротьби за надійного союзника. Британський прем'єр-міністр Вільям Пітт-молодший (1759–1806) шукав сильного партнера, одночасно прагнучи не допустити утворення франко-російського союзу. Після попередніх переговорів із А. Чарторийським В. Пітт зробив пропозицію Олександрю І визнати його майбутнім «царем всіх християн» [1, 168].

Олександр І на основі документів, підготовлених А. Чарторийським та його соратниками, запропонував Британії ідею перетворення європейських держав у «ліберальні і конституційні держави». Гарантами нового європейського порядку повинні були стати Росія і Великобританія, які б протистояли міжнародним конфліктам і сприяли вирішенню конфліктних питань мирним шляхом. Уявлення Олександра І про новий європейський порядок базувалась на ідеях, пропонованих А. Чарторийським та апаратом МЗС: співіснування незалежних національних держав під патронатом Росії і Британії, які «розуміють потреби малих народів і готові їм допомогти» [1, 169].

А. Чарторийський був переконаний, що для позитивного вирішен-

ня польського питання необхідно спрямувати дії Росії на Балкани для підтримки руху слов'янських народів проти Османської імперії. І якщо Олександр I візьме їх під свою опіку, то це створить прецедент і для поляків. Як наслідок в грудні 1803 р. російський посол в Туреччині А. Італінський вимагав, щоб Порта надала грекам широку автономію. І хоч ідеї А. Чарторийського не були реалізовані повністю через невпевненість царя у спроможності Росії нав'язати свою волю Османській імперії, Олександра схилили до думки, що зароджуваний панслов'янський рух на Балканах вигідний Росії і його необхідно підтримувати, щоб посилити свої впливи на Балканах і Закавказзі [4, 134].

Проте головний вузол протиріч у той час був зав'язаний між Росією і Францією. Військове протистояння з Францією для Росії було об'єктивно не бажаним і обидві сторони прагнули шляхом політичних комбінацій досягти вигідних для себе результатів. Наполеону необхідно було забезпечити собі свободу рук у боротьбі з Англією і він намагався поширити свою владу на Південну та Центральну Європу. В цій ситуації були можливі компроміси, але не виключеною була й війна.

Використовуючи російсько-пруське протистояння у 1805 р., А. Чарторийський прагнув здобути певні позитиви для поляків. В останні дні вересня антипруські плани князя входили в стадію реалізації. Складовою цих планів був вихід польських земель з-під прусської опіки і утворення окремої польської держави. Цей план в польській історіографії отримав назву «пулавського плану» [15, 179]. Він уже в той час розглядався як значна заслуга А. Чарторийського перед польським народом і багато в чому завдяки йому перші роки ХІХ ст. були в політичному житті князя важливим періодом зростання його авторитету як на міжнародній арені, так і серед поляків.

«Пулавський план», як реальна концепція російської політики, охоплював три елементи. Перший – втягнення Пруссії в коаліцію; другий – компрометування Пруссії перед Францією; третій – безпосереднє вирішення польського питання. Виходячи із загальних російських планів, можна було сподіватись на вирішення даного питання у випадку ворожості Пруссії до Росії, успіху Австрії у війні із Францією, готовності царя до початку війни із Пруссією і згоди на те Австрії. Тому А. Чарторийський, розуміючи всю складність ситуації, не надто сподівався на реалізацію плану. Особливо це стало зрозуміло 18 вересня 1805 р., коли цар, всупереч позиції А. Чарторийського, затримав похід російських військ до прусських кордонів і висловив готовність до переговорів із королем [15, 217]. 8–10 листопада А. Чар-

торийський сформулював нові умови для Пруссії, які передбачали нейтральне становище останньої у випадку франко-російської війни, а в разі вступу у війну, то лише як союзник Росії. У випадку незгоди Пруссії на такі умови, Росія оголошувала їй війну, польські землі приєднувались до імперії, а Олександр I приймав титул польського короля [12, 78].

Будучи переконаним, що Росія підтримає польську справу, А. Чарторийський використав увесь свій політичний авторитет для досягнення поставлених цілей. Він запросив відомих польських політичних діячів І. Потоцького, Ст. Потоцького, К. Браницького, званого вченого Я. Снядецького і запропонував, щоб можливий збройний виступ поляків очолив князь Й. Понятовський. А. Чарторийський прагнув залучити на свій бік відомих магнатів і представників заможної шляхти незалежно від їх політичних переконань. Інформація про польські наміри Олександра I і «пулавський план» проникала в середовище заможної шляхти, даючи надію на відродження Польщі. Поляки з прусських і австрійських територій звертались до російського царя з проханням приєднати етнічні польські землі під опіку самодержця. До Варшави направлялись емісари з метою приготування до збройної акції [2, 344]. Це тривало до 16 листопада, коли Фрідріх Вільгельм II знайшов порозуміння з країнами-учасниками третьої антифранцузької коаліції. Демонстрація порозуміння коаліції з Пруссією мала створити загрозу для Наполеона і послабити його претензії до Австрії. А. Чарторийський передбачав нетривалість Потсдамського договору від 3 листопада 1805 р., на основі якого Пруссія входила до коаліції і визнавала себе складовою коаліції, якщо протягом місяця Франція не прийме її мирних пропозицій. Для князя головним було не допустити утворення франко-пруського союзу і виграти час, щоб завершити військові приготування третьої коаліції [14, 82]. Він особливо намагався утримати союзні відносини з Англією, як найміцнішою потугою у боротьбі з Наполеоном. Але восени 1805 р. третя коаліція, яка прагнула покласти кінець завойовницькій політиці Наполеона, була розгромлена Бонапартом в битві під Аустерліцем. Олександр I вирішив укласти мир на умовах Наполеона [2, 350]. А. Чарторийський вважав Пруссію винною в невдачі, якої зазнали Росія і Австрія, думав, що її інтереси змушують її шукати союзу з Францією і що війна Росії з Пруссією все одно неминуха [13, 206].

Загалом завжди, коли головною метою Росії ставала необхідність перемоги над Наполеоном, князь старався зробити польську справу важливим елементом тієї політики. Він прагнув до повернення під ро-

сійське управління всіх польських земель з наданням широкої автономії. Однак такі прагнення були нереальними в міжнародних умовах перших років XIX ст.

При цьому більшість дослідників не знаходять в проектах А. Чарторийського жодних слідів конкретики у вирішенні польського питання. Очевидно прагматизм у поглядах на російську політику привів його до висновку, що в існуючих політичних реаліях незалежна Польща може існувати тільки за підтримки однієї із великих держав. І цією державою, на його думку, була Росія. Однак пізніші переговори в Тільзіт засвідчили про помилковість таких переконань.

Катастрофа третьої коаліції завершувала період найбільшого впливу А. Чарторийського на управління зовнішньою політикою Росії. В кінці грудня 1805 р. він повертається до Петербурга, формально залишаючись керівником міністерства закордонних справ. Можна погодитись з думкою польського історика Є. Сковронька, що в цей час фактично розпочинається період згортання урядування і політичної активності князя в російській столиці [15, 236].

Поразка третьої коаліції – це була передусім військова і політична поразка Росії, яка сприяла зростанню гегемонії Франції у Європі. Після Аустерліца здавалося, що Наполеон вирішуватиме долю континенту. Франція, завдяки отриманню від Австрії Далмації, почала загрозувати впливу Росії на Балканах. Зростала небезпека територіям Росії з заходу (у разі франко-пруського союзу) і з півдня (у разі франко-турецького союзу). В такій ситуації Росії необхідно було напрацьовувати новий проект зовнішньої політики і послідовно його реалізовувати.

В таких умовах позиції А. Чарторийського слабли і загроза відставки була лише питанням часу. Це сприяло активізації противників князя в Петербурзі. Адже вину за невдалу політику поклали на А. Чарторийського і М. Новосільцева. Першого звинувачували у свідомій зраді Росії, у перекручуванні намірів імперії і усуненні О. Воронцова, який прагнув повільного обмеження сил Франції. Князь чекав, що Олександр I запропонує йому піти у відставку. Однак цар протривав тому, демонструючи свою незалежність від тиску вищих кіл Петербурга і не бажав кардинально змінювати свою політику [9, 52].

Невдовзі становище А. Чарторийського дещо покращилось. На початку 1806 р. він подав на засідання уряду два меморіали з аналізом зовнішньої політики Росії протягом 1804–1805рр. і перспектив на найближчий рік. Полемізуючи зі своїми опонентами, автор захищав засади своєї політики 1804–1805 рр. і доводив, що вона виходила з

інтересів російського самодержавства, ані словом не згадуючи про польський проект [15, 241].

Найбільшою небезпекою, на думку Чарторийського, варто було очікувати з півдня, де формувався франко-турецький союз. Для протидії можливій експансії, перш за все, з боку Туреччини, він пропонував поглиблення співпраці з народами Балкан, а також посилення Чорноморського флоту і концентрацію армії на кордоні з Молдовою [15, 242]. А до того він переконував у необхідності вести мирні переговори з Францією, одночасно декларувати непоступливість у стосунках з Наполеоном і прагнути до порозуміння з Англією, Австрією, Швецією і Пруссією [15, 242].

Засідання уряду у січні 1806 р. за участю царя продемонстрували, що більшість критично ставилась до концептуальних засад зовнішньої політики міністра. Лише П. Строганов, П. Завадовський і В. Кочубей підтримали і бажали успіху А. Чарторийському. Але і вони рекомендували політику на Балканах обмежити виключно боротьбою з французькими впливами, а в польському питанні зайняли негативну позицію. Вони скептично оцінювали можливості поляків у боротьбі за незалежність і пропонували порозумітись з Пруссією з метою протистояння польським планам Наполеона [5, 43]. Більшість уряду виступала за цілковитий перегляд попередньої і впровадження більш еластичної зовнішньої політики. Головним аспектом політичної лінії, пропонованої опонентами, був пошук можливостей союзу з Францією навіть незалежно від Лондону. О. Куракін висловлював надію, що російсько-французьке порозуміння вирішувало б долю Європи [5, 44]. Все це свідчило про певні розбіжності між А. Чарторийським і царем та його оточенням.

На початку 1806 р. значно зросло занепокоєння Росії французькою політикою на Балканах. А. Чарторийський дізнався про плани Наполеона щодо поділу Туреччини і захоплення Далмації і, відповідно, підготовки наступу на Росію з півдня. Тому Росія повинна була підтримувати сербський антитурецький рух. Хоч офіційно А. Чарторийський заявляв про дотримання миру з Туреччиною, але насправді готував радикальні зміни російської політики. У січні 1806 р. він напрацьовував широкий план балканської політики.

Перша частина плану передбачала тісну співпрацю Англії і Росії з метою обмеження впливів Франції на Туреччину. Друга частина плану наголошувала, що для Росії бажане приєднання Молдавії, Волощини і Бессарабії і утворення федерації балканських народів під зверхністю Росії. Реалізація другої частини плану мала наступити у

випадку початку війни з Туреччиною [15, 251]. Однак під впливом Олександра I та його оточення, які стояли на позиціях порозуміння з Францією, А. Чарторийський також почав говорити про необхідність переговорів з Наполеоном [15, 260].

Наступні події міжнародного життя відбувалися вже без участі А. Чарторийського, як міністра закордонних справ Росії. 4 липня 1806 р. МЗС повідомило дипломатичний світ про його відставку. Причиною відставки стали концептуальні розбіжності між ним і царем. Князь прагнув до активної політики на всіх напрямках, з опорою на співпрацю з Британією. Натомість цар наполягав на позиції очікування, пасивності. Він не вірив у прихильність Англії, сподіваючись на порозуміння з Пруссією. А. Чарторийський наполягав на підготовці до війни з Туреччиною, позитивний результат від якої мав сприяти утворенню великої федерації, яка мала поширитись на всіх слов'ян і греків, як єдиної перешкоди Наполеону. Війну з Францією він вважав неминучою, а її відсунення на 2–3 роки принесло б, на його думку, користь лише Наполеону.

Таким чином, ідеалістичні постулати великого плану перебудови Європи А. Чарторийського поступились реальній політиці об'єднання держав у боротьбі проти Наполеона. Цар на власний розсуд приймав рішення, які, на його думку, краще служили інтересам його держави. Російська еліта, яка ревно ставилась до впливів А. Чарторийського на рішення царя, ні на мить не втрачала своїх підозр до князя. З його політичних планів, які повинна була проводити Росія, практично були реалізовані тільки ті елементи, які сприяли зростанню її впливу або збільшували її територіальні володіння. Про відродження ж Польщі, всупереч Пруссії, в тих умовах не могло бути і мови.

Джерела та література

1. Влчек Р. Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Александра I (идеи европейского единства) / Р. Влчек // *Евгора*. – 2006. – № 2(19). – С. 153–158.
2. Внешняя политика России. XIX – начало XX вв.: Документы Министерства иностранных дел. – М., 1960. – Серия 1. – Т. 2 (1801–1815). – 582 с.
3. Гетка-Кениг М. Поляки на вершинах власти в царской России / М. Гетка-Кениг // *Новая Польша*. – 2009. – № 5. – С. 36–44.
4. Дегоев В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. Дегоев. – М., 2004. – 496 с.
5. Корнилов И. Князь Адам Чарторыйский / И. Корнилов. – М., 1896. – 102 с.
6. Крисань М. Адам Єжи Чарторийський / М. Крисань // *Вопросы истории*. – 2002. – № 2. – С. 58–68.

7. Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского / А. Новак // *Евгора*. – 2001. – № 1(1). – С. 35–64.
8. Орлик О. «Европейская идея» Александра I / О. Орлик // *Новая и новейшая история*. – 1997. – № 4. – С. 46–48.
9. Хартли Дж. Александр I / Дж. Хартли. – Ростов-на-Дону, 1998. – 196 с.
10. Bieliński J. Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego / J. Bieliński. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – 131 s.
11. Handelsman M. Adam Czartoryski / M. Handelsman. – Т. 1. – Warszawa, 1948. – 192 s.
12. Kukiel M. Książę Adam / M. Kukiel. – Warszawa, 1993. – 112 s.
13. Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. – Т. 2. – Kraków, 1905. – 243 с.
14. Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa, 1994. – 353 s.
15. Skowronek J. Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969. – 382 s.